

Hertzka Tivadar: Az ember megféleztetése a vallás útján*

I. A szellemektől való félelem megszenteli a tulajdonjogot

z eddigiekben annak kimutatására vállalkoztam, hogy a vallást mindenütt a szellemek világának úri jogára kell visszavezetni. Most annak kikutatására térnék rá, hogy a szellemekbe vetett ilyen természetű hit, mely szükségkép való összefüggés erejével termetté meg azt, amit én az ember domesztikálásának (mintegy házi állattá való fékezésének) nevezek, vagyis az emberi szabad akaratnak idegen célok szolgálatába való beletörését.

* Ez a fejezet Hertzka Tivadarnak Berlinben Georg Reimernál nemrég megjelent *Das soziale Problem* könyvéből való, melyről s főgondolatáról minap Ostwald emlékezett meg a budapesti közönség előtt, olyan magasztaltalással, melyben osztolni kell a mélyen elgondolt és ragyogóan megírt könyv minden olvasójának. Ezek ösztől fogva magyar olvasók is lesznek, mert a könyv ősz elejére magyarul is megjelenik a Társadalomtudományi Könyvtárban, ahová Basch Imrével együtt én fordítom le. Addig is a Huszadik Század közreadja itt a könyv legfontosabb fejezetét, mely mintegy legcsúcsa meredek új gondolatmenetének. Ebben ér el annak bizonyításához, hogy a társadalmi szolgaság a vallás szálainak erejével lett függvénye a tulajdonnak s ezzel olyan lélektani alapot ad a szociológiának, mely a mai pszichologizáló világban különösen fontos, nevezetes és plauzibilis. A gondolatnak e fejezetig vivő menetét bővebb magyarázat nélkül megérthetni az első szakaszok címéből, melyek közül a legfontosabbak így hangzanak: „Túlnépesedés sohasem volt és sohasem lesz. A szolgaság ellenkezik az ember természetes ösztönével. Nem származik önérdekből. Sem tulajdonból, szabad akaratból, vagy az egyesre való hasznából. A szolgaság keletkező oka a vallás. Minden vallás kísértetekbe vetett hitből származik. A kísértetek istenekké lettek, annak az elképzelésnek útján, hogy a halottak urai maradnak egykori birtokaiknak. A kultúrvallások is a kísértetekbe vetett hitből származnak.” E gondolatsor rendjén jut Hertzka arra a következtetésre, hogy az embert a vallás megfélemezte, vagyis mintegy háziállattá tette. Erről szól az itt közreadott fejezet.

Ignotus

Ez kétfelől történt. Egyfelől úgy, hogy az emberektől fokunkint megvonták az akaratuk szabad foganatához szükséges szabad rendelkezést minden tulajdon felett. Másfelől: ránevelvén őket arra, hogy a rájuk szorított kényszerítésben egy magasabb, természetfölötti hatalom akaratát tiszteljék.

Lássuk előbb e szelídítő folyamat egyik felét, a kisajátítást. Ha a kísértetek tiszteletének alján rejtező abbeli feltevés, hogy az elhalálozottaké minden, mi életükben az övék volt s szellemük bosszúállóan ügyel ez igényük szentül tartására: ha e feltevés az ember cselekvésére eleinte csak a saját őseinek szellemével szemben hatott is: sokáig el nem maradhatott, hogy a kísértetek tulajdona iránt való rettegő hódolat általánossá ne legyen. Ugyanaz a babonás szorongás, mely rávitte volt a fiút, hogy apjának jószágait vagy vele adja sírjába, vagy, amint ez később mind lehetlenebbnek bizonyosodott, a szellemtől áldozati tisztelettel hízelegje ki a tulajdona használatához való engedelmet: csakhamar annyira vitte az embereket, hogy harmadik személyek sem igen mertek ilyen szellemek tulajdonához hozzányúlni. Ezzel azonban a szellemek minden hátrahagyott tulajdon nagyhatalmú őrzőivé lettek; az utódokat — ha más értelemben is, mint ezek hitték — igazán részesítették abban a védelemben, melynek kedvéért ezek nekik a vallásos tisztességet megadták. Betegségektől, elemi csapásoktól, más szellemek támadásaitól, igaz, nem tudták őket megóvni, de igenis attól, hogy tulajdonukhoz más élők hozzányúljanak.

Való, hogy e mások maguk is megtehették volna, amit az utódok, a szellem kibékítésére, amiért tulajdonát elvették, vagyis ők is szolgálhattak volna neki a tőle követelt áldozattal. Mert hiszen a szellem nem rokon indulatból s nem az ivadékaik iránt való gyengédségből türte, hogy ezek az ő tulajdonát használják, hanem önzésből, az áldozat élvezhetése kedvéért. Eleve tehát semmi akadálya nem volna, hogy harmadik személyek épúgy megvásárolják a szellemtől az ő tulajdona használhatását, mint az ivadékok, hacsak tudnák, mi ennek a módja, vagyis ha elég jól tudnák, mi mindent akarhat az a bizonyos szellem? Ezt azonban (lásd e könyv negyedik fejezetét) nehéz tudni. Minden szellemnek megvannak a maga külön rigolyái, amiket igen jól kell ismerni, hogy el ne rontsák vele a dolgukat s e különösségekkel természet szerint mindig csak azok lehettek ismerősek, kiknek régebb közlekedésük volt azzal a kísértettel. Az idegen, ki hebehurgyán üti bele az orrát, olyan lett volna,

mint a gyerek, ki tüzzel vagy halálos fegyverrel játszik; akinek kedves volt az élete, távol tartotta magát a nem meghitt szellemektől s mindentől, ami ezeké, tehát az idegen tulajdontól is. Aki hisz az áldozatokban, idegen tulajdont csak akkor mer erőszakkal ragadni magához, ha vagy elegendő támasztéka van a feltevésre, hogy az ő saját védő szelleme valami ráváró áldozati haszon kedvéért meg tudja majd védeni a rablót a megrabolt szellem bosszújától, vagy ha biztos kilátása van rá, hogy az új birtokkal együtt hatalmába tudja keríteni az annak baj nélkül való használatához feltétlen szükséges áldozati tudományt. Ez rendszerint így is van politikai hódításoknál, de nincs így magánvagyonnak erőszakos megszerzésénél. Országos istentiszteleti módok jórészt külön papságnak kezére mentek át, s ezeket többnyire rá lehet szorítani arra, hogy a szent cselekedeteket épúgy elvégezzék az új fejedelem szolgálatában, mint a régiében. Ezzel a szóbanforgó isten megkapja, ami megilleti, s a „hódító” bátorságban örülhet szerzeményének. A magános isteni tiszteletek előjárói s végbevívői azonban a családfők, vagyis maguk az illető birtokok használói. Ezeket nem lehet rávenni arra, hogy annak javára áldozzanak, aki őket megrabolta. Ebben látom én annak az alapvető különbségnek tulajdonképeni és végső okát, mely mindmáig fennáll a politikai s a magános rablás között. Hogy aki idegen országot foglal el, hős, de rabló, aki magánbirtokot, azt rendesen a nagyobb és ragyogóbb siker előtt való hízogó hódolatnak tudják be. A valóság az, hogy a hódító megsérti ugyan a felebarátja jogát, de nem a szellemek magasabbrendű jussát, míg a rabló a jogukban megrövidült kísértetek haragját is magára vonja. A halál így terjeszti védő kezét a tulajdon fölé, s az örökös a természetes birtokcímmel nemcsak felérő, de azt felülmúló igényhez jutott arra, hogy birtokát bátorságban használja. Mikor Shakespeare az ő IV. Henrik királyával azt mondatja a fiának, hogy:

... amit szereztem

Neked szebb módon esik részedül,

Mert örökösül hordod koronám! —

ezzel olyan mély igazságot mond ki, mely az emberi nem fejlődése útjára végzetesebb volt, mint bármely egyéb.

Mert ahogy egyszer kialakult a gondolat, hogy a tulajdon némely részeit szellemek védik, ez lassanként átszállt minden tulajdonra, akár halott hagyta örökbe, vagy az ivadék később

szerezte egyebünnen. Ez annál könnyebben lett közhitté, mert a halottak tulajdonjogának alján egy nagy és valóságos igazság rejlik, az tudniillik, hogy a kultúremler minden javát az ősök munkájának s eredményeinek köszönheti. Káprázatot ebből csak az az elképzelés teremt, hogy az ősöknek haláluk után is van joguk és módjuk tovább uralkodni azon, amit életükben megteremtettek. De mihelyt e káprázat hozzájutott a megdönthetetlen dogma erejéhez, az alján rejlő igazság igen hamar eltörült minden különbséget öröklött és szerzett birtokok között. Ha tán nem is mindenütt és egészen tudatosan, az emberek mégis könnyen átértették, hogy saját munkájuk foganata is azoktól a meglevőségektől határozódik meg, melyek a letúnt nemzedékek munkájának s haladásának gyümölcsei. Így aztán a maguk szerzeményéért is a múlt e szellemeinek érezték magukat lekötve, aminek az lett a következése, hogy az elképzelések ugyanazon sora, mely hozzávetett a hithez, amely szerint netalán elkövetkező válságok oka mindig az, hogy nem vették számba a halottnak az ő hajdani szerzeményére ügyelő tulajdoni igényét, most már azt a továbbterjedő hitet is megtermetté, hogy bárminő tulajdonhoz való hozzájárulás ugyanilyen balsággal jár. Az öröklött tulajdon védőiből a szellemek így lettek általában a tulajdon védőivé. S a természetes tulajdonnak természettől fogva részül eső szentesítésnél sokkal foganatosabb és feltétlenebb terjedt át immár az ember mindenfajta szerzeményére.

II. A vallás a tulajdont embernek ember felett való uralma eszközévé változtatja így aztán el nem maradhatott a döntő változás magának a tulajdonnak valóságában is. Az ősemler csak olyan dolgokon való tulajdont ismert, melyek a maga fáradságának vagy munkájának termékei. Ami nem ebbe a sorba tartozott, arra nem is vonatkozhatott tulajdon, legfeljebb haszonélvező jog, s ez is csak annyiban és annyira, ahogy azt a dolgot az, aki igényt formált rá, valósággal használta. Földre vonatkozó tulajdon, teszem, elejével épúgy nem volt, mint folyóvízre vagy levegőégre vonatkozó. Ezeket nem csinálta senki, tehát nem is tulajdona senkinek, s mindenkinek megvan a joga, hogy hasznukat vegye. Vita támadhat e haszonvétel sorrendje felől, mikor is — nem kivétel nélkül, de majd mindig — a legelőbb jötnék igényét szokás a jogosnak venni, ám, mint mondtam, csak annyiban és annyira, amennyire ez — a *primus occupans* — a

dolgot valóban használja, s a későbbi jövevények vele használkozása őt az ő joga gyakorlatában sértené. Így fogják fel — a szellem-tulajdon felmerülte előtt — mind a vad népek az embernek a természet erőire és anyagára vonatkozó jogát. A földműves-népek épúgy, mint a pásztornépek, a vadászok s a halászok. A termőföld azé, ki az első kapavágást tette benne, de csak addig és annyira, ameddig valóban megmunkálta; a legelő azé a pásztoré, kinek nyája először legelte le, de csak annyira, amennyire idegen nyájak betolakodása megrövidítené őket legelni-valójukban. A vadászterület azé a vadászé, ki először cserkészte át, a folyó azé a halászé, ki először vetette bele hálóját, de csak annyira, amennyire a vadja vagy a hala nem futná többeknek is. S azt hiszem, hogy e dolgok körül — mindaddig, míg a régi fajta tulajdon járta — veszekedés csak akkor tört ki, mikor ilyesmik körül volt nézeteltérés, vagyis a körül, hogy a később jött nem árt-e az elébb ott voltanak.

Ám a halottak tulajdoni igényének elképzelésével döntő változás következett el. A halottak az ő jogukat nem gyakorolhatják maguk, tárgytalan volna, ha érvényesítésének ez volna a föltétele. Élő ember úgy veszi a dolgoknak hasznát, hogy maga él velük, halottak csak úgy használnak, ha ő szabhatja meg az élőknek, mely feltételekkel élhetnek azokkal.

Eleven ember, ki mint vadász vagy földműves először lépett valamely földre, új telepéseknek ellenkezés nélkül ad helyet maga mellett, ha az ő gazdasága nem látja kárát, sőt ezt rendszerint örömetst teszi, mert hiszen ezer oknál fogva csak jó lehet számára a mentül közelebbi szomszédság. És ami a döntő: egy új telepésnek sem jut eszébe — ha a hely különben futja — törödni azzal, hogy a már elébb ott volt e dolgról mint gondolkodik. Ha nem tetszik neki az új szomszédság, ám kössön ő útilaput a talpára s keressen magánosabb vidéket. Egészen más azonban a dolgok menete, mikor a szellemek tulajdona előtt való tisztelet általánossá válik. Most gondosan ki kell tudni, nem sérti-e a régi telepés isteneinek jogát, ha a jövevény nagyon is közelébe telepszik, hogy nem követelnek-e áldozatadót mindazoktól, kik itt vagy ott nyájukat legeltetnék vagy ekéjüket járatnák s ha igen: mi fajta tisztelet jár ki nekik, mily módú, mily mértékű s kinek kezétől való? S mivel ez a rend s mivel mind e dolgok kielégítő elintézése nélkül senki sem mer birtokba ülni, magától értetődik, hogy a szellemek is vérszemet kápnak. Ha elejével tán csak némi üdvözlő áldozatot

kívánnak, a jó szomszédság megpecsételésére, később már körülményes isteni tiszteletet követelnek s végre kimondott adót. Hűbéruraivá válnak a földnek, ameddig tekintélyük terjed, s a nevében eljáró hűbérúr természetesen az ő tiszteletüknek élén álló családapa vagy pátriárka.

A tulajdon, mely természettől fogva nem egyéb, mint az embernek a saját szükségait ellátó eszközökön való uralma, így válik olyan eszközzé, mellyel ember ember felett uralkodik.

III. A vallás mint a szolgaság forrása. Az állattenyésztés hatása az elszolgásodásra.

Míg azonban a vallás a dolgokon való tulajdont csak átalakította: az emberen való uralom fogalmát egyenesen megteremtette.

Az ősemler előtt teljesen idegen a gondolat, hogy ő vagy a fajtája mások céljainak eszköze lehessen, szelídített állat, kinek ereje nem saját hasznára, hanem másokéra fogható szolgálatba. Igaz, hogy ezt elejével már azért sem érti, mert háziállatai sincsenek. Az állatok domesztikálása már elég magas műveltségi fokot következik csak el és pedig ugyanazon, mély egyben a szolgaságnak is feltétele, úgy hogy a domesztikáció mindkét fajtája nemcsak a mindkettőnek alján rejlő gondolatban, a magasabbakul kiismert hatalmaknak való alárendelés gondolatában esik egybe, hanem rendszerint időre is. Mindig közel esett hát a sejtélem, hogy a kettő közt oki kapcsolat lehet, olyasformán, hogy az állattenyésztés tette először lehetségessé az emberi munkaerő értékesítését s ilyen módon adott sarkalást az életküzdelemben alulmaradtak szolgaságba való vetésére. S a háziállatok domesztikációjában azért is látják az emberi szolgaság szülőjét, mert a birtok, a tőke ennek útján vált az ember számára először megélhetési feltétellé. A vadász, a halász, sőt elejével a földműves is: mind a természettől önként feltárt tápláló forrásból merít, melynek hasznosításához nem kell egyéb, mint a saját ereje. Az eszközök, amik ehhez kellene, szóra sem érdemesek, szegény és gazdag közt ennél fogva alig ismerni ellentétet, s még a szellemeknek az elfoglalt vadász-, halász- vagy földműves-területre való igénye is teremhet ugyan terhes adókötelességet, de nem semmisítheti meg egykönnyen a gazdasági szabadságot. Mert ha az adókövetelő úri szellemek túlságos követelőkkel válnak, a vadász, a halász s a

kezdetleges földművelő előtt mégis nyitva áll az út, hogy felszedje a sátorfáját s keressen új s még semmi istentől le nem foglalt vadász-, halász- vagy szántóterületet. Ellenben az állattenyésztőnek az ő életéhez nemcsak legelőterületek kelleneek, hanem legelő állatok is; ha ezeknek híján van, éhen halhat vagy másoknak van kényre-kedvre kiszolgáltatva, s az embernek a birtoktól való s legelsőbb az állattenyésztés formájában elkövetkező függetenségét tartják meg-lehető általánosan a szolgaság előidéző mozgatójának.

Engem e magyarázat, melyet magam is vallottam, ma már nem nyugtat meg, mióta teljesen rájöttem, mennyire ellenkezik a szolgaság az ember természetes ösztöneivel. Ami a fentebbi gondolatmenetben magától értetődőnek s további bizonyásra nem szorulónak vétetik: hogy tudniillik a szegény és gazdag közt való különbség felmerülése azért vetette a szegényt a gazdag szolgálatába, mert a gazdagnak természet szerint megvolt a törekvése, hogy a szegénynek erejét szolgálatába vegye, a szegény pedig természet szerint inkább szolgál, semhogy elpusztuljon: hitem szerint ellenkezik a természetes felfogásokkal. Azt hiszem, hogy a természet fia semmi körülmények közt nem jut — legyen bár szegény vagy gazdag — arra a gondolatra, hogy felebarátja erejét a maga számára használja ki vagy a maga erejét felebarátja szolgálatába adja. Erre a gondolatra époly kevésbé jut, mint ahogy a modern kultúremler nem jutott volna arra a gondolatra, hogy bajba jutott felebarátját megegye vagy, bajba jutván, felajánlkozzék neki megevetésre. Hogy ilyesmi történjék, ahhoz mindenestül át kell alakulnia egy legmélyebben gyökeredző állati ösztönnek. Az embernek egy lelki alkalmazkodó folyamat útján elébb el kell egyáltalában képzelni tudnia, hogy ő lehet idegen céloknak is eszköze, mielőtt bármely körülmények között rabszolgává vagy rabszolgatartóvá válhatnék. Mielőtt ez alkalmazkodó folyamat végbe nem ment, a gazdag az ő nyomorgó felebarátját talán érzéketlenül el hagyja éhezni, a szegény pedig, talán, lelkifurdalás nélkül lopja vagy rabolja meg a gazdagot: ám megélhetési eszközök és emberi szabadság közt valami, bármiféle cserére époly kevésbé gondolhat, mint ahogy teszem a tigriseknek sose jutna eszébe, hogy egymás közt elszegődjenek. Ha e pontban van valami különbség tigris és természetesnek maradt ember közt, hitem szerint csakis az lehet, hogy az ember, társas lény lévén, kevésbé cselekednék és érezne önzően, mint a tigris, vagyis a maga fölöslegéből

könnyebben és szívesebben adná meg bajba jutott felebarátjának, amire az rászorul. A nagy macskafajták közt igenis szokás, hogy szerencsétlenebb társaikat dühös morgással és fűvással riasztják el a zsákmány-maradékoktól, amiknek maguk már nem tudják hasznát venni — a természetesnek maradt embernél nyilván az lehetett a rend, hogy a maga feleslegét nemcsak nem sajnálta felebarátjától, de egyenesen úgy érezte, hogy ez kijár annak. Ez a feltevés nem zománcolja be az ősembert semmi emberfeletti erénnyel, csak olyan tulajdonsággal, melyet kivétel nélkül megfigyelhetni minden társas állatnál, mondjuk a szarvasmarhánál s a lovaknál.

Az állattenyésztőnek a nyájtól vagy csordától való függése tehát csak anyagi lehetőségét adja meg a szolgaságba való vetésnek és sem ez magában nem elég, hogy a szabadság ösztönét kiirtsa, sem nem az egyetlen anyagi fejlődésbeli jelenség, mely — hozzájárulván a megfelelő lelki indító okok — megteremtheti a szolgaságot. Szabadságát az ember csak azzal veszíti el, ha állandó függésben jut a szellemektől, ehhez pedig az kell, hogy állandó bűnösségben érezze magát a halottakkal szemben, s való, hogy a negyedik fejezetben épen azt mutattam ki, mint és mely módon keletkezett az állandó bűnösség érzése az állattenyésztésre való átmenetből. Ám sem nem kell ennek ebből kifejlődnie, sem nem az állattenyésztés az egyetlen forrás, amelyből fakadhat. El lehet gondolni, hogy állattenyésztő népek szabadok maradtak, ha tudniillik rémlátásaik olyképen fordultak, hogy elég volt a kísérteteknek csak néhanapján való áldozatokkal mintegy a szemét kiszúrniok, s ha a valóságban nincs is ilyen nép, ez még nem szól e feltevés elvi lehetősége ellen, mivel igen lehetséges, hogy némely vándor népekre a szolgaságra vivő istentiszteleti gondolkozásmódot csak utólag szorították rá idegen hódítók. Olyan népek sincsenek, legalább tudommal, melyek megfordítva, igazi vallást s ezzel járó szolgaságot magukból fejlesztettek volna ki, az állattenyésztés közbelépése nélkül. Mindazonáltal az asztekek s az inkatörzsek története azt tanítja, hogy ilyen népek is lehettek a világon, — hogy e két nép az ő szabadsággyilkos kultuszát már készen hozta Mexikóba és Peruba, az époly kétségtelen, mint az, hogy mielőtt odajutottak, vándornépek voltak, vagyis, mivel az európaiaknak odaérkezte előtt egész Amerikában nem találtak nomád népek számára alkalmas szelídített állat, nem pásztor, hanem kóborló vadászfajta.

Mindez való, de csak annyit bizonyít, hogy az állattenyésztést nem minden körülmények közt követte nyomon rabságba vető kultusz, s hogy megfordítva ilyen isteni tiszteletek bizonyos körülmények közt egyéb okokból is támadhattak. Ám mindkét eset csak kivétel, mely nem dönti meg a szabályt, s a szolgálásra vivő irány az állattenyésztés mivoltában gyökeredzik, míg a kezdetleges embernek egyéb táplálkozó módjainál ugyanily irány csak elszórtan jelentkezik, ritka véletlenségek összetalálkozása során.

Két egészen különös, a dolog lényegében rejlő ok az, melynek következtében a szolgálás annak rendje és módja szerint az állattenyésztésből s csakis abból keletkezik. Elsőbb is egyéb táplálkozó módoknál még kivételesen is alig lehet elgondolni a körülmények olyan találkozását, mely bár csak átmenetien is akkora függetenségbe vetné az élőt az ő halottjainak hagyatékától, mint a pásztor életben történik a nyájjal vagy gulyával való összefüggésben. Másodsor: az állattenyésztő előtt az ő szelidített állatainak szolgálai állapota az emberi szolgálásnak olyan mintájaképpen állhat, aminek a vadász, a halász s a kezdetleges földműves teljesen híján van. Amerre az őseMBER a természetben körülnéz, seholsem talál jelenséget, mely idegen haszonért való fáradságnak vagy idegen fáradságból származó haszonnak gondolatára juttatná. Csak háziállataiban teremt maga elé ilyen példát, s természetes, hogy könnyebb volt erről az emberre nézve példát venni, mint mindjárt magának ennek a megszelidítésével kezdeni.

Ezzel nem azt mondom, hogy az ember, vált legyen akár pásztorból, akár vadászból vagy földművesből szolgatartóvá, az ő kétlábú háziállatját ugyanúgy, vagyis tervszerűen s célját tudó szándékkal szelidítette volna meg s tette volna céljai szolgáljává, mint, rendszerint, a négylábúakat. Inkább azt hiszem, hogy az ember domesztikálása nagyjában mindkét fél, úgy az úr, mint a szolga számára teljesen öntudatlanul következett el, a szellemekbe vetett képzelődő hit magától értetődő következtéseképpen. A gazdagnak nem is volt szándéka, hogy a szegényt szolgálatába vegye s ép ily kevéssé a szegénynek, hogy a gazdagnak szolgáljon, s voltaképp nem is ennek vetette magát alá, s nem is volt, legalább nem egyenest, a gazdagság, ami egyiket a másik fölött hatalomba juttatta. Mindezt a szellemek tették és cselekedtek meg, s nem szorultak hozzá tudatos emberi segítségre. Úgy gondolom, hogy ők, csakis ők voltak, kik a természetből

fogva szabadokat és egyenlőket szolgákká változtatták, még pedig, jól értsük meg, valamennyiüket, az úgynevezett „szabad”-okat is hozzáértve. Csak miután ez sikerült, csak miután az emberek szellemek szolgálói lettek, kiknek saját akaratát megtörte s jámbor alázatosságra fordította a szellemektől való bénító félelem: csak akkor ment végbe, és pedig, amire itt súlyt vetek, egészen magától, vagyis az „istenfiak”-nak minden gonosz szándéka nélkül, az úri jognak az istenekről az ő emberi helytartókra való átvitele. Ezek ebben nem jártak el sem a maguk indulatából, sem a maguk hasznáért, sem, kivált, a maguk hatalmával; amit tettek vagy követeltek, mindenben vak eszközei voltak az isteneknek, s ezeket szolgálták s ezeknek engedelmeskedtek azok, akik ő előttük megalázkodtak. A tulajdonnak is ez alárendelő folyamatban is csak olyan szerepe volt, mint az — igaz, elhagyhatatlan — eszköznek, melyre a szellemeknek csakúgy, mint az ő akaratuk emberi tolmácsainak szükségük volt, hogy az élőkkel hatalmukat éreztessék. Mint ahogy a halandó zsarnoknak hóhérok és poroszlók kellene, ezeknek pedig bárdok és fegyverek, hogy a rabságba vetetteket engedelmességre szorítsák, az isteneknek is „urak” ugyanezért kellene s ezeknek a tulajdon ugyanezért kell, — az engedelmesség utolsó forrása azonban époly kevésbé a földi úr s a tőle igazgatott tulajdon, mint ahogy nem az a hóhér s a bárd sem, hanem csakis a felsőbbnek megadott tisztelet.

IV. Vallástól meg nem fékezett népeket nem lehet civilizálni, vagyis nem valók kizsákmányoltásra

Igazán szabad emberek, vagyis olyanok, kikre már nem a vallás vetette a szolgaságot, nem is vállalták soha és sehol, hacsak nem megint a vallás volt az, ami utólag rájuk kényszerítette.

Ennek megismeréséhez, igaz, szabad népen nem olyat kell érteni, mely addig szabad maradt az idegen uralomtól, hanem olyat, mely csupa szabad emberből áll, vagyis olyanból, ki előtt a más hasznára való munka teljesen ismeretlen. Ilyen értelemben nem voltak szabadok rendre az árja népek, mióta történetük van, épily kevésbé a „szabad” görögök vagy „szabad” germánok, kiknek arisztoszai és edelingjei, igaz, senki embernek nem adóztak, de annál feltétlenebbül rendelkeztek szolgálók erejével, maguk pedig szintén az önön isteneik szolgálóinak érezték magukat. Ezért lettek görögök, germánok s mind a kultúrnépek menten szolgálóivá a legyőzőjüknek, lett légyen ez náluknál művel-

tebb vagy sem. Mert: más idegen győzők által történt leigáztatásuk előtt is szolganépek voltak, kikben a szabadság természetes ösztönét megtörte volt a vallás. S ez, a szabadságszeretete kialakása nemcsak a szolgákra áll, de az urakra is. A legfogósebb görög vagy római arisztokrata, a legféktelenebb germán nemes, mihelyt fogságba kerül s szolganak adják el, hosszabb vagy rövidebb panasz vagy tombolás után végre mégis szolga lesz.

Csak mikor az európai kultúrnépek a szűzi Amerikában olyan népekkel ismerkedtek meg, melyek addig nem ismerték a munkáló szolgaságot, akkor látták határtalan csodálkozásukra, hogy ezeket semmi mód nem lehet a más hasznára való munkára rászorítani. Az Antillákon találni ennek legtanulságosabb példáját. A spanyolok ott már találtak némi műveltséget, voltak ott kacikák, kik háborúban nagy engedelmességre számíthattak s különben is nagy tiszteletben álltak. Ám nemeseiknek szolgái nem voltak az Antillák lakosai s ezért a spanyolok sem használhatták őket semmimód munkára — ha rá akarták őket szorítani, tönkrementek bele. Halomszámra ölték meg magukat, nagyrészt önkéntes éhhalállal vagy felakasztva magukat e szegény indiánusok, kik semmikép sem akarták megérteni, hogy az ember munkára, már mint más javára való munkára született, az asszonyok nem szültek, egyszóval: néhány évtizeddel a spanyoloktól való meghódítatásuk után e paradicsomi szigetek egész őslakossága kipusztult. Valójában nincs másképp az északamerikai veresbőrűekkel sem, igaz azzal a különbséggel, hogy ezek, kiket a fehér „kultúraterjesztők” nem oly kemény kézzel fogtak meg s így inkább módjukban van lépésenkint vonulniok vissza a rájuk kényszerített civilizáció elől, csak ugyanannyi évszázad múlva fognak kihalni, mind amennyi évtized alatt haltak ki az Antillák őslakói, hacsak nem sikerül elébb az ő ártatlan szellemősökből vetett hitüknek valami szolgaságba vető vallást szorítani helyébe.

Az európai urak sehogysen tudták megérteni e népöngyilkosságoknak igazi indítékát. Rendszerint a veresember valami faji sajátosságában keresték okát, testi gyengeségükről fecsegték, a civilizáció kísértéseivel szemben való rosszabb ellentállásukról s mi egyről-másról. E veresbőrűek egyéb népeinél szerzett tapasztalataikból egyebet tanulhattak volna. Mexikóiaknál, Perubeliéknél s mindenütt, ahol már elébb is uralkodott rabság, a civilizálás kitűnően sikerült. Mexikóiak, Peru és Guatemalabeliek és jukatánok — elébbi szolgák s elébbi nemesek gyanánt — oly kitűnően használható szolgái

lettek európai hódítóknak, mint bármely más régi világbeli szolganépnek szolgálai vagy nemesei.

Aminthogy a különbség nem is a bőr színében vagy a fajtában gyökerezett, hanem az eredendő emberi szabadsági ösztön meglételében vagy híjában. S hogy ez ösztönt csakis a vallás tudja lebírni, azt az amerikai történelemnek egy más esetén ismerjük meg. A paraguaybeli guaranik hosszú ideig Dél-Amerika belsejének legféktelenebb s minden civilizáló kísérlet számára hozzáférhetlenebb lakosai közé tartoztak, kiknek vad szabadságszeretetésén a spanyolok s a portugálok minden támadása megtört tovább egy évszázadnál. Ám mikor — ez a tizenhetedik században történt — a jezsuiták ott teokratikus állam alapításához fogtak s a guaranik előtt világossá tették, hogy hűbér-szolgálattal tartoznak—a világért sem emberi urak javára, hanem Krisztusnak hasznára és tiszteletére: a fékezhetetlen vadakból szakasztott oly kitűnő szolgák váltak, mint bárminő valaha volt népnek fiaiból.

Ugyanilyesmit meg lehet állapítani mindenütt, ahol csak van mód megfigyelni kezdetleges népeknek a rabszolgasággal szemben való viselkedését. A néger vagy polinéziabeli aszerint való vagy nem való megdolgoztatásra, amint rabszolgatartó vagy igazán szabad törzsből való. S a polinéziai rabszolga csakis azért engedelmeskedik urának s hagyja kezesen, hogy vágó-marhának használja, mert magát „tabu” alatt állónak érzi, mint-ahogy a négerrabszolga is csak azért engedelmes, mert — és csakis addig, amíg — az ura fétiseitől fél. Ha ilyen négerszolga megszökik, rendszerint elég, ha az ura vagy erre bérelt fétispap ünnepi ceremóniák közt megátkozza a szökevényt, hogy, ha ez ezt megtudja, bűnbánóan visszatérjen. Ezt tudják az azon vidékre telepedett arabok, s jól ki is használják e babonát. Még ahol az iszlám rég kiszorította a fétisimádást: ott is élnek ilyen képzetek. Oskar Baumann meséli, mint volt tanúja annak, mikor egy zanzibári arab özvegyasszony, kinek két rabszolgája megszökött, ezeket azzal kényszerítette visszatérésre, hogy imádkozott holt urának szelleméhez, látogatná meg a szökevényeket kínos kelevényekkel és halálos hidegleléssel. Mikor a két szökevény ezt megtudta, visszatért s kezesen vetette magát alája a kegyetlen büntetéseknek, melyeket a gonosz asszony mért ki rájuk.

Hogy az embernek egyszerű emberi erőszaktól való megfektezhetlenségén egyáltalában meglepődhetnek s nem látnak benne inkább olyasmit, ami magától értetődik, azt csak a mai

kultúrembernek a szolgaság gondolkodó és elképzelő módjához való teljes hozzáalakultsága magyarázza meg. Szakasztott így csodálkozhatnának a kutyák azon, hogy a farkasoknak s a rókáknak az ételes vödörtől is van kedvük s noha korbács suhog fölöttük, van bátorságuk megszökni s nem maradni fogságban, hacsak valami mód lehetséges. A jámborak — már mint a kutyák — nem tudják, hogy nyilvánvalóan volt idő, mikor ők sem tettek volna másképp, s hűségük, vagyis az emberrel szemben való alázatosságuk főképp azon épül, hogy az embernek sikerült az ők, a kutyák, istenévé lenni, minden jó és minden baj kútforrásává, egy kutyalélek feltétlen tiszteletének tárgyává. Amely nap az embernek sikerül a farkas és a róka szemében is istenné lennie, ezeknek megszelidítése is végbemegy majd, vagyis ezeket is majd nem pusztán befogják és láncra verik, hanem hasznos szolgák gyanánt használhatják őket valami emberi célra. Ugyanígy áll általában a civilizálhatatlan emberi fajokkal is. Ezek olyanok, kik még nem élnek semmi isten hűbériségében. Igaz, vannak isteneik ezeknek is, ám ez istenek az ő hívőiktől kívánnak ugyan néha némi szolgálatot, de nem általában szolgaságot. Hogy tulajdonképp csak az isteneik kegyelméből élnek, s ezért csak arra vannak a világon, hogy az isteneknek teszenek: az a civilizálatlan vadak előtt még ismeretlen, s az ostor épen nem elég, hogy beléjük verje. Ehhez vallásos tudatuknak olyan irányban való átalakulása kell, hogy egész gazdasági létük alapjait a szellemek világától függőnek s amijök van s amiben részük van, földöntúli kegyelemből származónak tanulják megismerni. Szellemek szolgáinak kell lenniök, mielőtt az ember szolgálatába veheti őket, mert, mint minden egyéb állat, ők sem hajolnak meg a maguk fajtája előtt, csak olyan előtt, ki magasabb rendű lény gyanánt nyilatkozik meg előttük. Ilyesmi lehet megfelelő körülmények közt állatok számára az ember — az ember, minden élők királya számára csak saját képzeletének valami teremtménye válhatik istenné, s a maga fajtáját csak mint az istenség képviselőjét tűri meg urának.

V. A szolgaság általános elterjedése nyilván egybefügg az emberáldozatokkal. Ám bármily hatalmasak lettek legyen a szolgaságra vezető vallásos indítékok: azt, hogy a szabadság eredendő ösztöne, csekély kivételekkel, sehohsem tudott ellenükre megállani, az eddigiek még mindig nem magyarázzák meg eléggé. Noha: nem kell

okvetlen feltenni, hogy az ember az ő isteneivel való harcában mindenütt és mindig a rövidebbet húzta, sőt inkább nagyon úgy látszik, hogy elejével csak egyes törzsek és népek áldozták fel szabadságukat képzelődéseiknek, s lettek így magukteremtette isteneik szolgálivá. Ezek a népek azonban hatalmuknak a szabadság útján való összesűrűsödésével le tudták verni a szabadon maradtakat, s mint hódítók szorították rájuk saját intézményeiket. S hogy ez mint sikerült nekik? S ez a dolgok valóságos állásának nyilván megfelelő feltevés mint fér meg azzal az ugyancsak tagadhatatlan valósággal, hogy az ember csak isteneinek veti magát alá, s így idegen hódítónak legbaromibb erőszaka is egy szabad népet ki tud ugyan irtani, de szolgaságra vetni nem tud? Vagy talán épen ez a magyarázat: hogy a szolgálai hódító a meg nem fékezhető legyőzötteket valóban ki is irtotta, s a szolgaságnak a meghódított területre való átvitelét valóban csak magára a hitre kell érteni, vagyis hogy a győztes fajta csak új területeket hódított, de nem új szolgákat is? Bizonyára, ez is gyakran megtörtént. De a rend nyilván nem ez volt, sőt, amennyit az emberi őstörténet folyamatairól egyáltalában tudhatunk, mind amellettszól, hogy állandó hódítás többnyire fajvegyüléssel járt együtt, vagyis az alávetetteknek hozzáalakulásával, nem pedig kiirtásával. Vagyis a hódítóknak — legalább rendszerint — sikerülhetett a legyőzöttek szolgaságba vetése. Hogy magyarázhatni ezt meg? Az előttünk ismeretes kultúrnépeknek az úgynevezett aranykorról szóló regéiből erről is közelebbit következtethetünk. E regék mind egy szabadságos és egyenlőséges ősidőre való emlékezések, s egybehangzóan arról beszélnek, hogy a szabadság odalett, mert az új istenek legyőzték a régieket. Ez új istenek, mint könnyű kimutatni, a hódítóké, a régiek az őslakóké, a regének tehát az az értelme, hogy a győzők vallása volt az, ami a legyőzöttek szolgaságba való vetését végbe vitte,

Ám ez még mindig nem okolja meg eléggé e fejlődési folyamatot, mert még mindig nyitott marad a kérdés, miért sikerült az idegen isteneknek, amin a hazaiak megfeneklettek? Paraguayának a jezsuitáktól való civilizáltatásában volna újkori példánk, mely mindenesetre rávilágítana a megfelelő őskori esetekre. Ám ez a példa ide azért nem vág, mert az őskori hódítók híján voltak a felülkerekedés abbeli eszközöknek, melynek a jezsuita páterek az ő sikerüket nyilvánvalóan köszönhették: az eltörpítő lelki felsőbbségnek. Amíg ezt csak erőszakra fordították, mint a konkviztádorok világi gyarmataiban: az addig

szabad amerikai őslakókat leverhették vagy kipusztíthatták vele, de nem szelídíthették meg. Ám vallásos leigázására fordítatva ellenállhatatlanná lett. A guaranik szolgálói lettek a keresztény istennek, míg saját isteneikkel szemben megőrizték volt szabadságukat, mert tizenhetedik századbéli kaukázusiak voltak, kik előttük, kezdetleges barbárok előtt, a Krisztus hűbéri követeléseit tolmácsolták. Ám őskori győzők és legyőzöttek közt nem voltak ekkora különbségek — honnan volt hát a különbség a kétféle istennek való engedelmeskedés közt?

A magyarázat, úgy hiszem, abban van, hogy a győzők istenei emberevők voltak, a legyőzötteké nem. Az emberáldozat, tudniillik, kíséző jelensége a szolgaságnak: jobban mondva: a szellemektől való félelem ugyanazon fokozódásának következtése, melyből maga a szolgaság is származik. Vajon az isteneitől örökös félelemben reszkető vadember jött-e előbb arra a gondolatra, hogy a rettenetesek haragját emberáldozatokkal engesztelje meg, vagy aztán az embernek ez az áldozati állapot gyanánt való kezelhetése volt, ami dolgozó állattá való lealacsonyíttatásának útját egyengette, vagy az embernek az istenektől való s az előbbieken leírt állandó függettsége vitt előbb szolgaságra s csak aztán a szolgálóknak, mint legértékesebb jószágoknak feláldozására: mindez nyilván a körülményektől függött. Vadász népek — amennyire az ő isteneik kerekedtek fölül — a fejlődésnek alkalmasint első útjára kerültek, pásztornépek pedig alkalmasint az utolsóira — mindenesetre az volt a vége, hogy — itt természetesen a kultúra kezdeteiről van szó — szolgaság és emberáldozat egybeesett.

Így nézve: szabad nép az olyan, melynek szerények az istenei s megalégszenek alkalomadtán való áldozatokkal, nem tekintvén tulajdonuknak az ember egész egyéniségét, sem pedig életét s ezért kevesebb félelem veszi is őket körül. A szolganépek istenei követelő lények, szolgálatoknak s vérnek dolgában telhetetlenek s ezért bénító rémület sugárzik ki belőlük. Ha ilyenformán szolganép szabadot győz le, az alávetettek eleinte, míg szokás és félelem a lelkük minden rettenetét le nem igázta, e behozott szörnyeket ugyan gyűlölettel és utálattal nézik, ám mivel, ha megismerkedtük velük, épúgy hisznek bennük, mint saját isteneikben, az új isteneknek végre sikerül kiszorongatni belőlük azt, amit az őveiknek soha meg nem adtak volna.

Ez hát oka a szolgaság általános hódító útjának. E magyarázat szerint szabadok csak azok a népek maradhattak, melyekben

a szolgaságra vivő rémképzetek nemcsak magukban nem termettek meg elég erősen, hanem idegen hódítónépek rémképzeteinek befolyása sem hatott rájuk soha. Ilyen népek természetesen igen ritkák s csak messzi s hozzáférhetetlen földszögletekben találhatunk, nyomorult kicsiny csordákban. Hogy miért hozzáférhetetlenekben, azt nem kell sokat magyarázni, mert csak azt a valóságot fejezi ki, hogyha szabadság csupán ott állhatta meg helyét, ahol szolganépek támadásaitól távol esett, de hogy a nyomorúság is szükséges előzettsége a szabadságnak, azt annyiban ki kell fejteni, mert ezt a magában véve tagadhatatlan valóságot könnyen úgy lehetne magyarázni, mintha a szabadságnak természetében rejlenek, hogy az embert szegénységben tartsa. Ha való, hogy szabadságot mindenütt csakis szegénységgel együtt találni, annak oka főképen az, hogy a jómód elébb-utóbb felkelti valamely szolgai hódító éberségét, — itt hát a szegénység a szabadságnak nem következménye, hanem oka. S ha azt kérdik, hogy viszont a szegénységnek mi az oka, kínálkozik a felelet, hogy ezt az elszigeteltségben kell keresni. Ezek a népek nem azért szegények, mert szabadok, hanem azért szabadok, mert szegények és szegények, mert elszigeteltek, s távol esnek a létért való műveltségnevelő küzdelemtől. A dolog úgy áll, hogy egyáltalában nem tudhatjuk, a szabad népek a gazdagságnak mely fokára emelkedtek volna, ha nyitva áll előttük a létért való küzdelembeli zavartalan fejlődés lehetősége, mert ami nem szabad népekkel való találkozásaik során bukásukat okozta, épen nem gazdasági vagy műveltségbeli, csakis hadi alacsonyabbrendűségük volt. Tehát igenis lehetséges, hogy nagyon tisztességes haladást tehettek volna, ha valahányszor nekifogtak, nem lettek volna valamely szolgai hódító zsákmányává. Bővebbet erről a következő fejezetben.